

УДК 811.111'255.4 (045)

Павленко О. Г., кандидат філологічних наук, доцент, докторант
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

«МОВНА БИСТРИНЬ» ПЕРЕКЛАДІВ РОСТИСЛАВА ДОЦЕНКА

В статті розкрито особливості творчої манери Ростислава Доценка — українського перекладача-шістдесятника, есеїста, літературного критика, визначено світоглядно-естетичні засади його перекладацької діяльності. Автор наголошує на глибині мовного діапазону митця, прозорості синтаксису, конгеніальному відтворенні художньо-стильових рис оригіналу.

Ключові слова: перекладачі-шістдесятники, екологія слова, культура мови, мовний діапазон перекладача, еквівалент.

Потреба культурного будівництва на нових засадах, що виникла після хрущовської «відлиги» позначилась виходом на мистецьку арену інтелектуальної еліти, яка заявила про себе низкою порушених проблем та відмінними від існуючої офіційної думки підходами до їх розв'язання: пошуки «правди», «власної індивідуальності», визначення форм мистецького самовираження, тяжіння до власного коріння, відмова від канонів мистецтва соцреалізму тощо. Особлива роль у цьому процесі відводилась українському художньому перекладу: «його матеріалом була жива українська мова, як інструмент національної ідеї і, в ширшому плані, українська культура в цілому, як унікальний спосіб бачити світ — у колі «інших європейських і світових мов та інших національних культур» [4: 174].

З цього погляду необхідною умовою засвоєння найвищих досягнень світової літератури мусила стати присутність в українському культурному контексті майстерних і адекватних перекладів з інших мов. Це означає «наголос на естетичному вимірі художнього перекладу: лише поєднання художньої майстерності, ерудиції, натхнення, творчої інтуїції та специфічного перекладацького дару перевтілень, помножену на стилістичну всеозброєність, мовний такт і почуття міри, може забезпечити появу текстів, здатних витримати конкуренцію з потужними сусідніми культурами» [4: 174].

Отже, просвітницький пафос діяльності перекладачів-шістдесятників, серед яких вагоме місце посідає Ростислав Доценка, виступає, без сумніву, потужним резервом національного відродження. Своєю перекладацькою, редакторською та літературознавчою практикою (у доробку митця поважний реєстр статей з питань культури мови, перекладацької майстерності, рецензій, передмов, кілька сотен енциклопедичних довідок про діячів української та зарубіжної культури) він засвідчував плідність та життєспроможність своїх творчих настанов.

© О. Г. Павленко, 2014

Перу Ростислава Доценка належать чисельні переклади переважно з англomовних літератур. З 1976 року в його трансляціях друкуються понад сто творів різних жанрів (романи, повісті, оповідання, новели, п'єси, вірші) Ф. Купера, В. Ірвінга, В. Л. Стівенсона, Ч. Діккенса, Е. По, М. Твена, О. Вайлда, Е.-С. Томпсона, Д. Г. Ловренса, М. Мітчел, В. Фолкнера, Р. Бредбері, А. Ч. Кларка, Н. Саймака, Д. М. Лессінг, І. Гантера, В. С. Найпола, К. Е. Портер, П. Хоргена та інших. Перекладач виявляє особливу увагу до ірландської літератури, з якої тлумачить Ш. О'Кейсі, М. О'Сулавойна, Л. О'Флаєрти, Ф. О'Коннора, Ш. О'Фаолейна, М. Фарела, М. Лейвін, М. Маклейверті, В. Меккіна, Б. Фріла, Б. Кілі, В. Тревора, Е. О'Брайєн та багатьох інших авторів.

Переклади Доценка, без сумніву, є конкурентоспроможними, з особливою витонченою майстерністю, розгортанням власної духовної та культурної реальності. У статті «Слово про Ростислава Доценка», присвяченій його 70-річному ювілею, М. Кагарлицький зауважує: «Ростислав — блискучий перекладач, ... невтомний дослідник нашої літератури на рідній землі і в діаспорі. Він ревно дбає, щоб усе варте уваги в красному письменстві не загубилося, не піддалося тлінню й забуттю в швидкоплинному, часто нігілістично-огоїстичному потоці життя» [1: 24]. Це перекладач «конгеніальний за духом, за стилем, за настроєм інтерпретатора автора, якого доносить до українських читачів» [1: 25]. Він є по суті співавтором, перебуваючи в тій же атмосфері, що і творець оригіналу. «І нехай там кажуть, — підсумовує М. Кагарлицький, — що переклади застарівають, потребують у новім часі нових переосмислень, я все ж твердо переконаний, що Доценків доробок не потребуватиме коректив: як не можна змінювати стиль, манеру письма автора оригіналу, так не можна зайве втручатися в його переклади Чарльза Діккенса, Джека Лондона, Оскара Уайльда, Вільяма Фолкнера, Фенімора Купера...» [1: 25].

Справжній майстер, «віртуоз художнього слова» Ростислав Доценко вибудовує його, «когого слова храм», незалежно від «коливань ринкових цін на українське слово», заявляючи про себе «своїм неповторним, гостро індивідуальним письмом, своїм голосом, своєю мовою» [1: 35]. Репрезентоване в слові відчуття найточніших стилістичних нюансів першотвору (прихована усмішка чи зловісні, бруталні, розпачливі, моторошні нотки в мовних характеристиках персонажів, атмосфера наближення невідвортної трагічної розв'язки тощо) творили примхливе й водночас взірчево органічне, яесь майже по-жіночому тендітне, за висловом Анатолія Перепаді, «словесне мереживо, художню тканину, багату на вишукані повороти думки, мовні знахідки й сюрпризи» [1: 36]. Блискучий стиль О. Уайльда, «фесерверкові розсипища» тонких парадоксів автора були відтворені не менш блискуче. Книжка побачила світ 1968 року. Відтоді, — згадує перекладач В. Корнієнко, — ці особливості пера вже не зникали і вабили магнетично в кожній новій перекладеній речі або літературно-критичній праці, обіцяючи маленьке читацьке свято. Якщо це правда, що найістотніша прикмета мистецтва — новизна та свіжість, то Доценко без пересади митець із голови до п'ят [1: 36].

Перебуваючи у постійних творчих пошуках, перекладач не тільки популяризує літературу зарубіжних країн, але й вдосконалює рідну мову, «досліджуючи мапу української літератури ХХ сторіччя і заповнюючи на ній білі плями» [1: 38]. Глибокий знавець рідного слова, завзятий поборник культури мови, казкового її багатства й повнокровності, подальшого її розвою Ростислав Доценко відкриває читачеві можливості черпати мовно-стилістичні щедроті, розсипані на сторінках його творів [1: 39].

Юрій Вінничук у статті «Як «утверждали в малороссиянах развратное мнение», зауважує: «Якщо хтось із моїх читачів хоче пізнати краще українську мову, то окрім читання класики, дуже рекомендую українські переклади, зроблені у 1960-х роках, зокрема Ростислава Доценка переклад В. Фолкнера» [8].

«Читаючи його, — підсумовує В. Корнієнко, — завжди збагачуєшся сам, заповнюючи прикрі прогалини у власних виражальних засобах, а головне — поринаєш у якусь напроديو рідну, українську атмосферу [1: 39]. Далі автор надає перелік запозичених у Доценка «мовних перлів»: «поковзом» (рикошетом), «війнувся», «ану-но», «жахіття», «закутень», «гнилтва», «знутра і зокола» та ін.

Неординарної свіжості надають «незатерті» синтаксичні конструкції та звороти, органічні вкраплення щонайпитоміших «словесць-блискіток, торкнутих якимось невитравним підходом демократизму» [1: 39]. Наприклад, «обличчя він мав не аж так і гарне» — замість нейтрального: «не так-то вже і гарне»; «крижаний удар молоснув по черепу» — замість звичного «ударив».

Поринаючи у глибини мовного діапазону Доценка, ретельно вивчаючи кожне його слово, В. Корнієнко зауважує: «Стала для мене взірцем і джерельна прозорість синтакси, те «еквілібристичне» відчуття рівноваги, міри, ритміки фрази, всього тексту» [1: 39]. Як літераторові чи редакторові, — продовжує автор, — можна сахатися такого розмаїття мовно-стилістичних барв, залишаючись у шкаралущі заложених трафаретів. Коли хто й ставав на заваді Доценкові, то саме редактори-ортодокси зі своєю кровожерною жадобою обшморгувати й обчухрувати, перетворюючи пишне дерево художнього твору на гладенький і нуднючий телеграфний стовп [1: 39].

Чисельні критичні репліки, виступи на сторінках періодичних видань Ростислава Доценка щодо «екології української культури» спрямовані проти її спланованого нівечення й нищення в умовах псевдо державницького існування. Так, у своїх спогадах про найближчого друга стосовно його ставлення до проблем української мови, М. Білорус пише: «Своє обурення брутальними намаганнями нівелювати, увігнати багату і розкішну рідну йому мову в канцелярський, за російським штибом, канон, він мусить приховувати за ніби легкою іронією, чи то й сарказмом, науковою аргументацією» [1: 11].

Так, у журналі «Україна» рубрика «Слово про слова», започаткована Р. Доценком та С. Караванським у 1964 році, друкувалися матеріали під колективним псевдонімом «Іван Шануйслово». Небайдужість, напрочуд дбайливе ставлення до словникового складу української мови підштовхнуло Доценка до здійснення її наукової реконструкції. Надана ним різко негативна рецензія на п'яте видання «Орфографічного словника» для школярів за редакцією М.П. Стефанцева, який не володів українською (про це свідчить написана ним передмова до словника), наповнивши реєстр словника суржиковими словами на кшталт: відпуск, впроголодь, деревесина, тамянець, одіяло, пожар, переулук та ін., спричинила закриття створеної рубрики журналу. Проте, зроблені Доценком пропозиції від конкретних доповнень до необхідності розробки державної програми створення словників і спеціалізованих видавництва сприяли якісному зростанню української лексикографії.

Показовою в цьому плані є оглядова стаття Ростислава Доценка «Мовна бистринь і словникова нетеча», яку було надруковано у журналі «Вітчизна» 1966 року. Стаття викликала обурення з боку ідеологічної цензури, проте в емігрантському часописі «Визвольний шлях» цю статтю передруковано без відома автора й подано редакційну перед-

мову, в якій безапеляційно розставилися різкі політичні наголоси. В передмові, зокрема, йдеться: «Про безрадінний стан мовознавства в Україні дещо подає Ростислав Доценко у своїй статті «Мовна бистринь і словникова нетеча», що надрукована в журналі «Вітчизна» (ч. 12, грудень 1966) під рубрикою «Клуб одвертих розмов». Насправді ж, цей стан значно гірший, настільки тривожний, що хвилює багатьох працівників української культури, незважаючи на те, що тепер в Україні відчувається посилення московського терору. Внизу передруковуємо статтю Ростислава Доценка. На нашу думку, порушена в тій статті проблема повинна зацікавити і тих українських лінгвістів, що живуть за кордоном» [3: 13].

З 60-х років ідеологічна цензура та «компетентні органи», стурбовані кількісним і якісним зростанням української перекладної літератури, що друкувалась на сторінках журналу «Всесвіт», ініціювали кампанію боротьби з «засміченням» перекладів «застарілою, розмовною, діалектною» («націоналістичною») лексикою. За висунутими ними вимогами твори зарубіжних авторів мають перекладатися лише в межах літературно-унормованого (канцелярського) словника, з використанням буквалістичного перекладу, з повним нівелюванням мовно-художньої стилістики тексту оригіналу. Така «дискусія в одні ворота» не приймала до друку відгуки з будь-якими контраргументами. Проте, Ростислав Доценко доклав чимало зусиль, прагнучи максимально розширити діапазон українського слова, ставши «на прох з офіційними опрощувачами» мови [3: 14]. В червні 1971 р. у журналі «Вітчизна» було надруковано його статтю «Хемінгвей — якого маємо і не маємо (з нагоди виходу в світ роману «По кому подзвін»).

Почавши з характеристики художнього стилю автора та критичних реплік щодо здійсненого Марком Пінчевським перекладу (деформацій, деяких прогалин у відтворенні художньо-стильових рис оригіналу), Доценко вступає в жваву дискусію з офіційними речниками, які виступали апологетами тотожності літературної мови та мови перекладної художньої літератури. Спираючись на визнані світові авторитети в зазначеній галузі, Доценко наголошує, що «Відхід від норми — це доконечна умова всякої поезії» [цит за: 3: 14]. Але від «дебатів» у ЦК КПУ та КДБ, — засвідчує М. Білорус, — переходять до «оргвисновоків»: у 1972 році Ростислав Доценко потрапляє під нову хвилю репресій. Перекладача звинувачують в надмірній архаїзації й «засмічуванні» української мови.

Зокрема в оприлюднених 2013 року Василем Овсієнко на сайті «Віртуальний музей: дисидентський рух в Україні» в розділі «Дослідження» доповідних записках (від 28.12.1972 р.) голови республіканського КДБ В. Федорчука на ім'я Володимира Щербичького, в яких розкривається «підривна діяльність» Р. Доценка як перекладача та редактора, що співпрацює з Іваном Дзюбою, Анатолем Перепадею, Миколою Лукашем, Григорієм Кочуром, Олексієм Синиченком, йдеться: «Редактируя переводы, Р. Доценко засоряет украинский язык архаизмами и диалектизмами и объясняет это тем, что якобы современный украинский язык — фотографическое изображение русского, и его потому нужно вернуть к традициям 20-х годов».

Далі повідомлення містить наступне обвинувачення: «Доценко стремится перевести и пропагандировать произведения тех зарубежных писателей, которые в глазах прогрессивного человечества скомпрометировали себя враждебным отношением к марксизму-ленинизму. Так, в журнале «Всесвіт» (№ 9, 1972 год) он выступил со статьей «Фолкнер: на підступах до стилю письменника», непомерно расхваливающей этого

писателя. Как известно, советская критика осудила Фолкнера как ренегата за то, что он порвал с коммунистическим движением и неоднократно выступал с антисоветскими заявлениями» [5].

Кризу особистості та девальвацію людських цінностей у сучасному суспільстві, що виступали головною темою романів письменника, радянська система інтерпретувала як найяскравіші ознаки «занепаду Заходу».

Ростислав Доценко відкриває українському читачеві справжнього Фолкнера з його психологічним світобаченням, філософсько-гуманістичною концепцією мистецтва як зображення «старих великих істин — любові, честі, гордості, співчуття і самопожертви». Головну ідею людської моралі визначено у творі «Порушник Тліну» (1948) («The Intruder in the Dust»): «Є речі, які ти ніколи не перестанеш терпіти. Речі, які ти завжди змушений відмовлятися терпіти: несправедливість, приниження, ганьбу, пригнічення» [5: 87].

Р. Доценка приваблює складність Фолкнерівської композиції, детективність сюжету, специфічне розв'язання проблем часу і простору, гротеск і символіка як домінантні засоби художнього узагальнення.

Перекладач діє за певними прагматичними правилами, звертаючи увагу на умови, що «залежать від соціального статусу мовців, від комунікативної констеляції, від типу комунікативного акту й типу тексту» [2: 3]. Йдеться передусім про «приховані», «обмежувальні» чи «заборонно-пресупозиційні» семи, що створюють передумови, необхідні для адекватного вживання мовної одиниці [2: 6]. Працюючи над перекладом, Доценко враховує не тільки особисті, а й соціальні стосунки, зумовлені місцем мовця у суспільному житті.

Творчою знахідкою перекладача є неповний метафоричний еквівалент прізвиська з конкретнішим значенням: «How's that for an idea? Huh, *Sugarboy*» [7: 82] — «Як це тобі подобається, га, *Ласуне?*» [6: 399], а також повний метонімічний еквівалент: *Morning, boys, «he said... Howdy? Jefferson»* [7: 88] — «Здорові були, хлопці, — мовив він... — *Як ся маєш, Джеферсоне?*» [6: 332].

Як бачимо, за допомогою повних еквівалентів утворено в наведеному уривку і привітання, причому збережено їх диференційні ознаки, де просторічна форма репрезентує вищий ступінь знайомства. Диференціацію зазначених форм вітання збережено і в мовній характеристиці білого хлопця Маквіллі з «Крадіїв» В. Фолкнера, що підкреслює фамільярне ставлення героя до старшого за себе негра Пошема, перекручене ім'я якого вдало відтворено засобом транскрипції та іронічного, підкреслено ввічливого звертання до молодшого за нього чоловіка, вираженого повними еквівалентами: «*Hidey, UnclePossum, morning, reverend*» [7: 231] — «*Як ся маєте, дядьку Посеме, добридень, шановний*» [6: 440].

Порівняймо: «*Howdy, Mr.Mmccaslin*» [7: 165] — «*Добридень, містере Маккасліне*» [6: 390]. Для українського читача фамільярна форма не звучала б у звертанні дев'ятнадцятирічного хлопця до старшого чоловіка. Такий перекладацький вибір, на нашу думку, зумовлений не тільки відмінністю семантики, а й іншою дистрибуцією фамільярної форми, яка більше відповідає фразам «How are you? How do you feel?»

З метою досягнення повної відповідності оригіналу перекладач іноді жертвує повним еквівалентом, який вражав би українця своєю незвичністю, як, наприклад, у вітанні дітьми незнайомої, старшої за віком людини: «*Hellaw! Hellaw!*» [7: 115] — «*Е-зеї!*

Е-гей!» [6: 353]. В цьому контексті Р. Доценком враховано екстралінгвістичні чинники (крик доносився здалеку і вже не виступав у ролі привітання).

Як відомо, відтворюючи просторіччя іншою мовою, перекладачі вдаються до їх компенсації. Р. Доценко майстерно відшкодував втрати при перекладі просторічного вітання розмовним еквівалентом, використавши просторічну форму звертання: «*Hidy, son*» [7: 226] — «*Здоров, синашу*» [6: 437].

Органічною частиною Доценкового перекладацького контексту, безпосередньо пов'язаного з найглибшими підвалинами світової культури, були його переклади літератури Ірландії. На думку перекладача, доля цієї країни багато чим нагадує долю України. Відтоді ірландська література набуває в Доценка особливого статусу та репрезентована у його перекладацькому доробку антологією ірландської новели, до якої увійшли понад п'ятдесят творів різних авторів. Перекладач майстерно відтворив українську версію п'єси Брайєна Фріла «Почесні громадяни», один із романів історичної трилогії Волтера Меккіна «У пошуках землі обігваної» (у співпраці з Емілем Хоменком) про криваву поразку ірландських визвольних змагань у середині XVII сторіччя. Переклад досі не опублікований, маємо лише невеликий уривок із нього з передмовою перекладача в історичному часописі «Старожитність» (1993). Ростислав Доценко виступив упорядником, переклав та видав дві збірки ірландського фольклору зі своїми передмовами «Ірландські народні приказки і прислів'я» (1982) та «Казки Смарагдового острова» (1987).

В статті «Далека і близька Ірландія» Ростислав Доценко акцентує на безлічі паралелей до явищ ірландської історії з власної минувшини — у ставленні метрополії до своєї колонії у «близькому зарубіжжі» і в її політиці винародовлення «меншого брата», і у використанні його духовного потенціалу для самозбагачення, і в стратегії та тактиці визвольних змагань підкореного народу, і у відродженні його національної культури й самосвідомості. «У самій ментальності ірландців і українців, — розмірковує далі дослідник, — не без різних аналогій, — працьовитість і ліричність, як риси національної вдачі, багатство оповідного й пісенного фольклору, затята витривалість у знегодах і відчайдушна самопожертва в боротьбі проти чужинецького загарбництва» [3: 385].

Захоплення Доценком ірландською літературою позначилося на здійсненні перекладів ірландських казок («Криниця, що в землі Край Світу», «Джек і король, славний своєю вихованістю», «Ледача красуня» та ін.), прислів'їв та приказок. За словами перекладача «в ірландській казці — часто чути живий голос оповідача, який нібито ненароком то кине жартливий натяк, а то й безпосередньо звернеться до слухачів». Щедра гра уяви, феєрверк образів і порівнянь, легкість переходу від буденного до піднесеного, від прозаїчного до фантастичного, що великою мірою притаманні різним жанрам ірландського фольклору, дбайливо збережено у перекладах Р. Доценка, завдяки яким український читач поглинає у чарівне гроно казок Смарагдового острова.

Отже, вибудовуючи широкий спектр якісно нових для українського художнього слова культурних орієнтирів, Ростислав Доценко заклав тривкі підвалини для культурної праці наступних поколінь. В умовах неослабного ідеологічного тиску і обмежень української мови перекладач спромігся піднести її на новий щабель задля подальшого її утвердження та вдосконалення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білорус М., Адаменко М., Пісарев Д. та ін. Він просто йде...: Зб. До ювілею Ростислава Доценка / М. Білоус, М. Адаменко, Д. Пісарев та ін. — К.: Задруга, 2001. — 280 с.
2. Добровольський Д. О. Прагматические правила как языковая универсалия / Д. О. Добровольский // Прагматические аспекты функционирования языка. — Барнаул: Изд-во Алт. Ун-та, 1983. — С. 3–13.
3. Доценко Р. І. Критика. Літературознавство. Вибране / Р. І. Доценко; передмова та упорядкування Миколи Білоруса; фото колаж Шахена Назаренка. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2013. — 592 с.
4. Москаленко М. Нариси з історії українського перекладу / М. Москаленко // Всесвіт. — 2006. — № 1–2. — С. 174–194.
5. Овсієнко В. В. Два документи з ГДА СБУ (про видавництво «Дніпро», Ростислава Доценка, Юрія Литвина). Джерело: Галузевий державний архів служби Безпеки України.
6. Фолкнер В. Крадії та інші твори / Пер. Р. Доценка. — К.: Дніпро, 1968. — С. 269–509.
7. Faulkner W. The reivers. — N. Y.: Random house, 1962. — 305 p.
8. Винничук Ю. Як «утверждали в малороссиянах развратное мнение» [Електронний ресурс]: [Сводка независимых новостей]. — Режим доступу: <http://svodka.net/sobitiya/obschestvo-i-kultura/416516>. — Назва з екрана.

Павленко Е. Г., кандидат филологических наук, доцент,
докторант КНУ имени Тараса Шевченко, Киев

«ЯЗЫКОВАЯ БЫСТРИНЬ» ПЕРЕВОДОВ РОСТИСЛАВА ДОЦЕНКА

В статье раскрыты особенности творческой манеры Ростислава Доценка — украинского переводчика-шестидесятника, эссеиста, литературного критика, определены мировоззренческие и эстетические принципы его переводческой деятельности. Автор отмечает глубину языкового диапазона переводчика, прозрачность синтаксиса, конгенитальное воссоздание художественно-стилевых черт оригинала.

Ключевые слова: переводчики-шестидесятники, экология слова, культура речи, языковой диапазон переводчика, эквивалент.

Pavlenko H., candidate of Philology,
associate professor KNU, Kiev

«LANGUAGE STREAM» OF TRANSLATIONS BY ROSTISLAV DOTSENKO

The article highlights peculiarities of the creative manner of Rostyslav Dotsenko, a well known Ukrainian translator of the 60-ies, essayist, and literary critic, as well as reveals aesthetic principles of his translating activity. The author accentuates the depths of the artist's language range, transparency of syntax, congenial representation of artistic values of the original text.

Key words: translators of the 60-ies, word ecology, culture of speech, translator's language range, equivalent.